

Jason Thompson

Een geschiedenis van Egypte van de vroegste tijd tot nu

Met een voorwoord van Olaf Kaper

Vertaling Jan van de Westelaken

UITGEVERIJ BULAAQ · AMSTERDAM

TEN GELEIDE

EGYPTE IS *HOT*; de politieke situatie is weer bijna dagelijks nieuws sinds de revolutie die begon in 2011, en de Egyptische cultuur van de oudheid inspireert nog bijna wekelijks tot het maken van nieuwe documentaires voor televisie. Het land is een onuitputtelijke bron van inspiratie. Met een van de vroegste beschavingen in de wereld, beginnend met de uitvinding van het schrift rond 3320 v.Chr., kunnen we de Egyptische geschiedenis volgen over meer dan 5300 jaar, en die geschiedenis zit vol met opmerkelijke gebeurtenissen, conflicten en verhalen.

De geschiedenis van Egypte is niet alleen de geschiedenis van een land dat zowel in Noord-Afrika als in het Midden Oosten ligt, maar het onderwerp heeft ook wel degelijk met onszelf en met het moderne Nederland en Vlaanderen te maken. De ontwikkeling van de Griekse cultuur is namelijk ondenkbaar geweest zonder Egypte, en daarmee is ook de geschiedenis van Europa ondenkbaar zonder Egypte. We hebben talloze zaken te danken aan de beschaving aan de Nijl. Niet alleen het schrift was ontwikkeld in Egypte, maar ook de verdeling van het jaar in 365 dagen en de ontwikkeling van het christelijke kloosterleven, om slechts enkele zaken te noemen. Na de splitsing van het Romeinse Rijk in de vierde eeuw en de splitsing van de kerk in de eeuwen daarna is de invloed van Egypte op Europa sterk verminderd. Tijdens de tiende en elfde eeuw was het eiland Sicilië nog tijdelijk onder Egyptisch bewind, maar dat was de laatste maal dat er rechtstreeks politiek contact bestond met Europa. Egypte werd ondertussen een van de belangrijkste naties binnen de Arabische wereld, wat het tot op heden is gebleven.

Om het huidige Egypte te begrijpen is met name de ontwikkeling van het land vanaf de komst van de islam essentieel. Hierbij denk ik bijvoorbeeld aan de rol van etnische en religieuze groepen binnen de sa-

menleving, zoals de Nubiërs, koptische christenen, sjiieten of de aanhangers van de radicale islam, die nog tot op vandaag in de politiek en cultuur van Egypte hun invloed hebben, of juist een gebrek daaraan, dat alleen met kennis van de geschiedenis te verklaren is.

Jason Thompson kent het land uitstekend. Hij woonde en werkte verschillende jaren in Egypte en hij schreef al eerder boeken over de negentiende-eeuwse egyptoloog en reiziger John Gardner Wilkinson en een uitgebreide biografie van de arabist en egyptoloog Edward William Lane. Hij werkt nu aan een studie over de geschiedenis van de egyptologie. Ik leerde hem kennen in de oase Dachla, waar hij regelmatig te gast is bij de archeologische projecten in dat gebied. Zijn kennis van zowel het oude Egypte als de recente geschiedenis stelt hem als slechts weinig historici in staat om een overzicht van de complete geschiedenis van het land te schrijven. Dit boek behandelt voornamelijk politieke geschiedenis, maar het is allesbehalve een opsomming van louter namen en feiten. Jason Thompson heeft gekozen voor de details en de verhalen die de geschiedenis tot leven laten komen, en hij houdt steeds rekening met de samenhang van de gebeurtenissen en de ontwikkelingen op de lange termijn. Het is een uniek boek.

Olaf E. Kaper

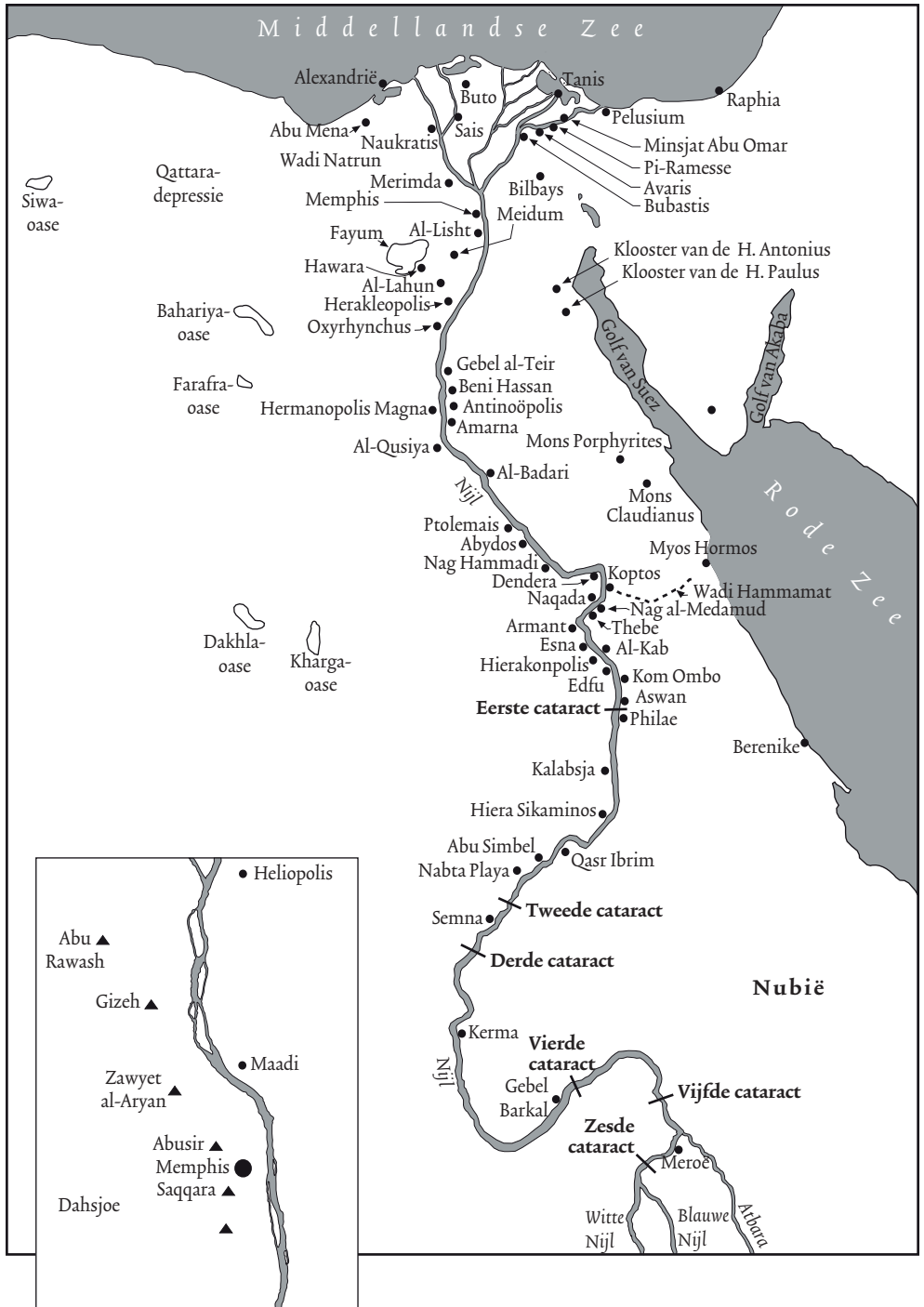
Universiteit Leiden

INHOUDSOPGAVE

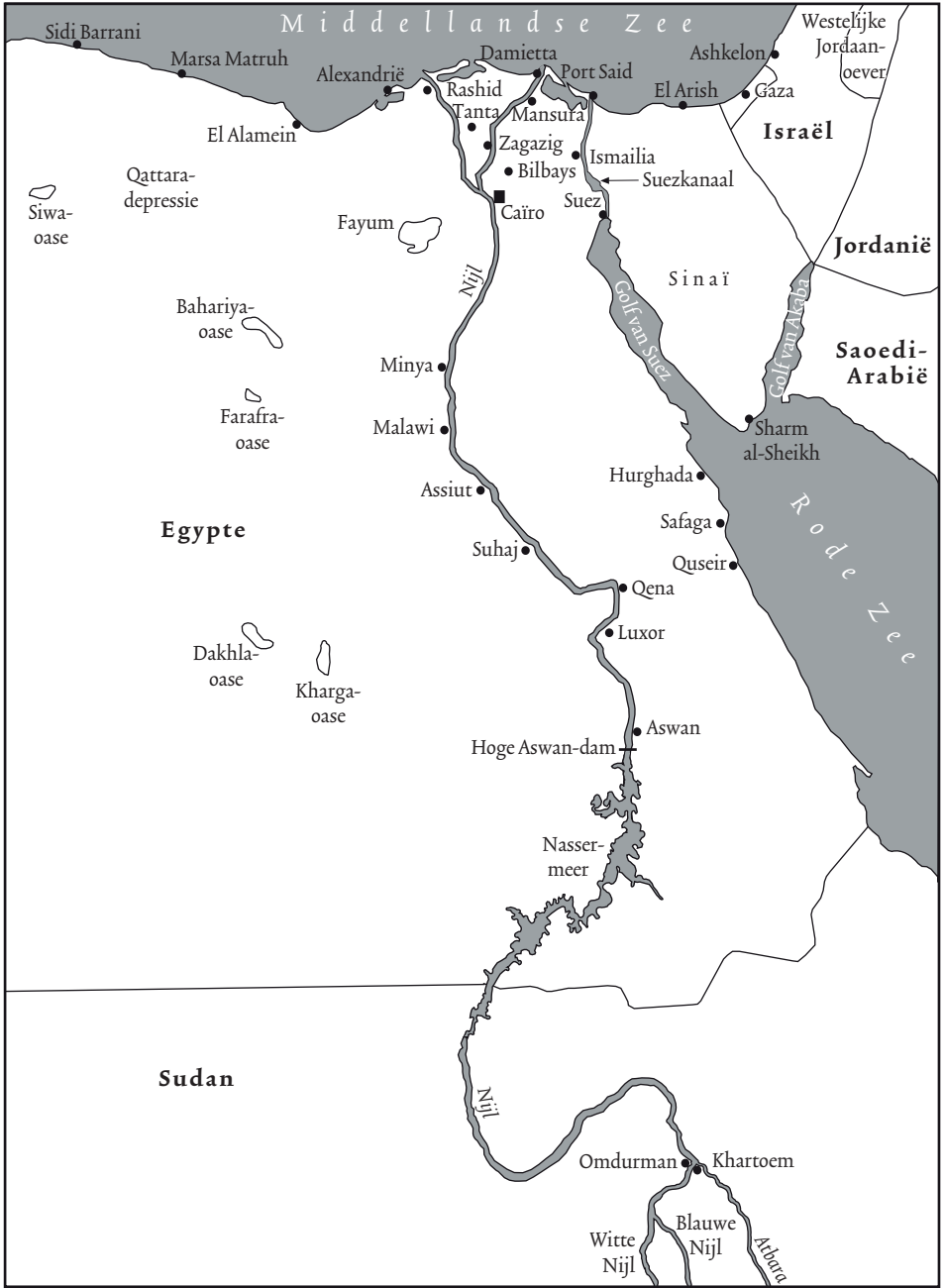
Dankwoord	9
Voorwoord	10
Kaarten	12
Chronologie	14

1	Het geschenk van de Nijl	19
2	De geboorte van de Egyptische beschaving: het pre- en vroegdynastische Egypte	29
3	Het Oude Rijk	45
4	De Eerste Tussentijd en het Middenrijk	67
5	De Tweede Tussentijd en het Nieuwe Rijk	85
6	De Derde Tussentijd en de Late Periode	113
7	Het Ptolemaeïsche Egypte	129
8	Egypte in het Romeinse rijk	161
9	Het Koptische Egypte	185
10	De komst van de islam	205
11	De Fatimiden en Ajjubiden	217
12	De mammelukken	237
13	Egypte in het Ottomaanse rijk	257
14	De geboorte van het moderne Egypte	271
15	Egypte in het midden van de negentiende eeuw	289
16	De Britse bezetting van Egypte	311
17	Het parlementaire tijdperk	335
18	Nasser	359
19	Sadat	387
20	Mubarak en daarna	415

Noten	453
Aanbevolen literatuur	457
Verantwoording afbeeldingen	459
Register	461

Egypte in de oudheid

Het moderne Egypte

CHRONOLOGIE

ca. 5300-2950 v.Chr.	Predynastische periode
ca. 2950-2613 v.Chr.	Vroegdynastische periode
ca. 2613-2160 v.Chr.	Oude Rijk
ca. 2160-2055 v.Chr.	Eerste Tussenperiode
ca. 2055-1640 v.Chr.	Middenrijk
ca. 1640-1550 v.Chr.	Tweede Tussenperiode
ca. 1550-1069 v.Chr.	Nieuwe Rijk
ca. 1069-715 v.Chr.	Derde Tussenperiode
ca. 715-332 v.Chr.	Late Periode
332 v.Chr.	Alexander de Grote in Egypte
306 v.Chr.	Ptolemaeus I Soter uitgeroepen tot koning van Egypte
283-246 v.Chr.	Bewind van Ptolemaeus II Philadelphus
246-221 v.Chr.	Bewind van Ptolemaeus III Euergetes
217 v.Chr.	Seleuciden verslagen bij Raphia
168 v.Chr.	Romeinen dwingen Antiochus IV Epiphanes zich terug te trekken uit Egypte
48-47 v.Chr.	Julius Caesar in Egypte; verhouding met Cleopatra VII
31 v.Chr.	Marcus Antonius en Cleopatra VII verslagen bij Actium
30 v.Chr.	Dood van Cleopatra VII; Egypte wordt een Romeinse provincie
115-117	Joodse Opstand; Joodse bevolking van Alexandrië uitgemoord
130-131	Hadrianus' rondreis door Egypte
270	Inval door Palmyra
303-311	Vervolging van christenen door Diocletianus

- 313 Edict van Milaan geeft christenen godsdienstvrijheid
- 356 Dood van de H. Antonius-Abt
- 391 Verbod van Theodosius op heidense gebruiken; vernietiging van Serapeum
- 451 Onverzoenlijke theologische standpunten op het Concilie van Chalcedon leiden tot een afzonderlijke Koptische oosters-orthodoxe Kerk
- ca. 535 Tempel van Philae gesloten op last van Justinianus
- 617-629 Perzische bezetting van Egypte
- 639-641 Islamitische verovering van Egypte
- 661 Vestiging van het kalifaat van de Omajjaden
- 750 Laatste Omajjaden-kalief gedood in Egypte; vestiging van het kalifaat van de Abbasiden
- 868-905 Tuluniden aan de macht in Egypte
- 935-969 Ichsjiden aan de macht in Egypte
- 969 Fatimiden veroveren Egypte; stichting van Caïro
- 1074 Badr al-Jamali benoemd tot vizier; begint aan de bouw van nieuwe muren rond Caïro
- 1099 Kruisvaarders veroveren Jeruzalem op de Fatimiden
- 1169 Saladin grijpt de macht in Egypte; begin van de dynastie van de Ajjubiden
- 1187 Saladin verslaat de kruisvaarders bij Hattin en herovert Jeruzalem
- 1249-1257 Bewind van Shajar al-Durr
- 1250 Kruisvaarders verslagen bij Mansura; Lodewijk IX gevangengenomen
- 1257 Begin van de mammelukse heerschappij in Egypte
- 1260 Mammelukken verslaan de Mongolen bij Ain Jalut
- 1271 Mammelukken veroveren Krak des Chevaliers
- 1347 De Zwarte Dood houdt huis in Egypte
- 1517 Ottomaanse Turken veroveren Egypte
- 1798-1801 Franse invasie en bezetting van Egypte
- 1805 Mohammed Ali aangesteld tot gouverneur van Egypte
- 1811 Bloedbad van de mammelukken
- 1827 Egyptische vloot vernietigd in de zeeslag bij Navarino
- 1839 Mohammed Ali verslaat de Ottomanen, maar westerse mogendheden dwingen hem het veroverde gebied op te geven

- 1849 Dood van Mohammed Ali; Abbas Hilmi I volgt hem op
- 1854 Mohammed Said volgt Abbas op
- 1863 Aantreden van kedive Ismael
- 1869 Opening van het Suezkanaal
- 1879 Ismail afgezet; aantreden van Tawfiq
- 1882 Britse invasie en bezetting van Egypte
- 1883 Evelyn Baring (de latere Lord Cromer) aangesteld tot gouverneur-generaal van Egypte
- 1885 Val van Khartoem; dood van generaal Gordon
- 1892 Aantreden van Abbas Hilmi II
- 1898 Slag bij Omdurman; herbezetting van Soedan
- 1906 Dinshaway-incident
- 1907 Eldon Gorst vervangt Cromer
- 1911 Kitchener vervangt Gorst
- 1914 Eerste Wereldoorlog breekt uit; afzetting van Abbas Hilmi II en vervanging door Hussein Kamil; afkondiging Brits protectoraat
- 1917 Opvolging door Ahmed Fuad
- 1919 Saad Zaghlul en de opkomst van de Wafd-partij; wijdverbreid verzet tegen de Britten; vrijlating van Zaghlul
- 1922 Britten verklaren Egypte onafhankelijk onder voorwaarden; Ahmed Fuad wordt koning Fuad I van Egypte
- 1924 Zaghlul premier; moord op Lee Stack en harde Britse reactie; Zaghlul legt functie neer
- 1936 Anglo-Egyptisch Verdrag; Farouk bestijgt de troon
- 1939 Begin van de Tweede Wereldoorlog; staat van beleg afgekondigd
- 1942 Britten dwingen Farouk om al-Nahhas aan te stellen als premier; veldslagen bij El Alamein
- 1945 Einde Tweede Wereldoorlog; Egypte wordt lid van de VN
- 1948 Stichting van Israël; Egyptische strijdkrachten verslagen in Palestina
- 1952 Rellen op Zwarte Zaterdag; de Vrije Officieren zetten Farouk af in staatsgreep; Muhammad Naguib staatshoofd
- 1954 Gamal Abdel Nasser zet Naguib uit diens functie als president
- 1956 Verenigde Staten trekken steun in voor de Hoge Aswan-dam; Nasser nationaliseert de Compagnie de Suez; Brits-Frans-Israëlische invasie mislukt wegens Amerikaans verzet

- 1958 Vereniging met Syrië in de Verenigde Arabische Republiek
- 1961 De Juli-wetten maken een begin met verscheidene reorganisaties van de Egyptische economie; Syrië stapt uit de Verenigde Arabische Republiek
- 1962 Egyptische interventie in Jemen
- 1967 Egyptische nederlaag in oorlog met Israël; Israëlische bezetting van de Sinai; sluiting van het Suezkanaal
- 1970 Aanvaarding van het Rogers-plan beëindigt de uitputtingsoorlog met Israël; voltooiing van de Hoge Aswan-dam met steun van de Sovjet-Unie; dood van Nasser; Anwar Sadat wordt president van Egypte
- 1972 Sadat zet meeste Russen uit
- 1973 Oktober-/Jom Kipoer-oorlog met Israël
- 1974 Bepaalde Israëlische terugtrekking uit de Sinai; implementatie van de *infitah*
- 1975 Heropening van het Suezkanaal
- 1977 Sadat reist naar Jeruzalem
- 1978 Camp David-onderhandelingen tussen Sadat, Menachem Begin en Jimmy Carter
- 1979 Vredesverdrag tussen Egypte en Israël; Egyptische banden met meeste Arabische landen verbroken
- 1981 Moordaanslag op Sadat; Hosni Mubarak wordt president
- 1982 Israëlische terugtrekking uit de Sinai voltooid
- 1988 Egypte weer opgenomen in Arabische Liga
- 1990-1991 Egyptische deelname aan Eerste Golfoorlog
- 1992 Begin terrorismecampagne binnen Egypte
- 1995 Mislukte aanslag op Mubarak in Ethiopië
- 1997 Toshka-project geïnitieerd; terroristische aanslag op Deir al Bahri; terroristische activiteit begint af te nemen
- 2005 Mubarak herkozen in eerste zichtbaar presidentsverkiezing
- 2011 Massale demonstraties tegen regime van Mubarak; aftreden van Mubarak; arrestatie en vervolging van voormalige overheidsfunctionarissen; uitgebreide reorganisatie van Egyptes politieke bestel
- 2013 Leger zet gekozen president Morsi af en verbiedt Moslimbroederschap

Hoofdstuk 9

HET KOPTISCHE EGYPT E

DE BETEKENIS VAN Egypte voor de ontwikkeling van het christendom is door christenen in het algemeen vrijwel altijd onderschat of genegeerd. Egypte was een van de eerste en vruchtbaarste voedingsbodems voor christelijke bekering en de totstandkoming van christelijke instituties. Een aanzienlijk deel van de christelijke leer heeft in Egypte vorm gekregen in de eerste catechetenscholen, opgericht in Alexandrië, en in bittere theologische disputen zoals die tussen Athanasius van Alexandrië en Arius over de natuur van God of tussen Cyrillus I en Nestorius over de natuur van Maria. De geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel ('Ik geloof in één God, de almachtige Vader, Schepper van hemel en aarde, van al wat zichtbaar en onzichtbaar is, en in één Heer, Jezus Christus, eniggeboren Zoon van God...') was opgesteld door Egyptische geestelijken. Het Nieuwe Testament in zijn canonieke vorm werd voor het eerst samengesteld in Egypte. Verre van een exotische, geïsoleerde vertakking, was Egypte eerst een kweekvijver en vervolgens een steunpilaar van de vroegchristelijke kerk. Hoewel Egypte later een overwegend islamitisch land werd, bestaat er tot op de dag van vandaag een sterke christelijke minderheid die een integraal onderdeel vormt van het dagelijks leven. De koptische geschiedenis is een van de fundamenten van het nationale bewustzijn van Egypte. De woorden 'kopt' en 'Egypte' zijn beide afgeleid van het oud-Egyptische *Hikaptah* (Huis van de geest van Ptah) via het Griekse *Aigyptos*. Tijdens de eerste eeuwen van de islam verwezen de Arabieren naar Egypte met *Dar al-Qibt*, het Huis der kopten.

Volgens een onder Egyptische christenen geliefde overlevering – die overigens in twijfel wordt getrokken door historici – werd het christendom ten tijde van Nero naar Egypte gebracht door de H. Marcus, die in Alexandrië de martelaarsdood stierf. In feite is er maar weinig bekend

over de ontwikkeling van het christendom in Egypte tijdens de eerste drie eeuwen van de christelijke jaartelling, maar de christelijke boodschap viel kennelijk in vruchtbare aarde in de Nijlvallei, waar deze zich waarschijnlijk het eerst manifesteerde in joodse gemeenschappen om zich vervolgens te verspreiden naar het platteland. Tegen de tijd dat deze aan het eind van de derde eeuw aan het historische daglicht trad, was het christendom een dynamische, groeiende kracht in Egypte, wat eens te meer geloofwaardigheid verschaft aan Herodotus' uitspraak dat de Egyptenaren het meest religieuze van alle volken waren.

De omstandigheden in het laat-Romeinse Egypte waren rijp voor de verspreiding van een nieuwe religie als het christendom. De beroering en verwarring van de derde eeuw waren uiterst verontrustend voor een volk dat zozeer aan orde hechtte als de Egyptenaren. Juist toen de overheid er niet meer in slaagde te voldoen aan de materiële behoeften van de bevolking, lukte het ook veel bestaande geloofssystemen niet meer om haar spirituele behoeften te bevredigen. Tot wie moest men zich wenden in een wereld die onverklaarbaar en mogelijk zelfs onverdraaglijk was geworden?

De elite kon soelaas vinden in de tijdens de late oudheid snel in aantal toenemende mysteriecultussen van Isis, Mithras en anderen, die in Egypte en het hele Romeinse rijk konden worden aangetroffen. Hun aantrekkingskracht was dat ze beweerden de verborgen betekenis te onthullen die schuilging achter de wisselende gedaanten van het leven. Hoger opgeleiden beschikten ook over het neoplatonisme dat in Alexandrië floreerde, met zijn mix van filosofie, mystiek en zelfs magie. Het verschaftte een gevoel van verbondenheid met het goddelijke, die op raadselachtige wijze werd uitgedrukt door de filosoof Plotinus die verklaarde: 'Ik ga niet naar de goden. De goden komen naar mij.'

Een ander nieuw religieus fenomeen, het gnosticisme, beloofde een directe godservaring door verborgen kennis (gnosis) over god. Volgens de gnostici was het menselijke zelf een vonk van de spirituele wereld die gevangen zat in een materieel lichaam waaraan men kon ontsijgen. De ontdekking van een vierde-eeuwse gnostische bibliotheek in Nag Hammadi in 1945, een vondst die vergelijkbaar was met die van de beroemde Dode Zeerollen in Palestina, heeft belangrijke nieuwe inzichten verschaft over het gnosticisme en het vroege christendom. Het ma-

nicheïsme, een religie die afkomstig was uit het Perzische rijk, maakte zijn opwachting in Egypte voor het einde van de derde eeuw en wist vele volgelingen aan zich te binden, voor het merendeel in Midden- en Opper-Egypte. Manicheïsten gingen uit van een verborgen dualisme, een voortdurende strijd tussen de tegengestelde krachten van goed en kwaad, een perceptie die goed aansloot bij de roerige tijden van het late Romeinse rijk. Het hermetisme wist zijn volgelingen gerust te stellen met eeuwige waarheden die ontleend zouden zijn aan de zeer verre oudheid. Horoscopen, voorheen zeldzaam in Egypte, werden populair in de eerste eeuwen van de christelijke tijd, nu ongeruste mensen een onzekere toekomst tegemoetgingen.

Al deze krachten drukten een stempel op Egypte, maar de religieuze oriëntatie die postvatte en zich eeuwenlang over het hele land uitbreidde was het christendom. Ook deze religie bood troost in tijden van crisis. Bij al het lijden verschaftte het de verzekering van Gods liefde en hield het een belofte in van uiteindelijke gerechtigheid en beloning in het eeuwige leven dat voor Egyptenaren altijd zo belangrijk was geweest. Maar de voordelen van het christendom waren behalve spiritueel ook praktisch van aard – een gevoel van verbondenheid in een groep met een sterk besef van identiteit, een ondersteunend netwerk in moeilijke tijden, en kameraden van wie je op aankon dat ze je een gepaste begrafenis zouden geven als de tijd gekomen was. Naarmate belastingdruk, burgerplichten en militaire dienstplicht steeds zwaarder op de mensen gingen wegen, ontvluchtten groeiende aantallen Egyptenaren hun huizen en dorpen om toevlucht te zoeken in de talloze graf-tomben en grotten waarmee de kliffen boven de riviervallei bezaaid waren. Wie de wisselvalligheden van deze wereld ontvluchtte, was nog maar één stap verwijderd van de contemplatie van de volgende wereld. Het was het begin van de beweging van anachoreten, heremieten of kluisenaars, een van de vele bijdragen van Egypte aan de ontwikkeling van het christendom.

Nog een reden voor de ontvankelijkheid van Egypte voor het christendom was de wijze waarop zovele elementen ervan aansloten bij de oude religie die duizenden jaren lang de verbeelding van de bewoners van de Nijlvallei had gedomineerd. De meest fundamentele oud-Egyptische mythe van allemaal, die van Osiris, Isis en Horus, kon gezien

worden als een allegorie van de Heilige Familie. Isis kon eenvoudig worden gelijkgesteld met Maria, en de overeenkomsten tussen Isis die zorgt voor de kleine Horus en het christelijke motief van Moeder en Kind lagen voor de hand. Vroegchristelijke schilders die de zogende maagd Maria met het kindje Jezus weergaven, waren daarvoor direct te rade gegaan bij heidense afbeeldingen van Isis en Horus. De farao als de vleesgeworden zoon van God was een voorafschaduwning van Christus in dezelfde rol; evenzo waren christelijke visioenen van het Laatste Oordeel en een hemels paradijs of een onderaardse hel voor Egyptenaren bepaald geen nieuwe concepten. Zelfs de leer van de Heilige Drie-eenheid, een wezensvreemd concept voor veel niet-christelijke culturen, was te bevatten voor de Egyptenaren vanwege hun oude gebruik om godheden te groeperen in triaden. Vele andere parallellen, zoals de treffende gelijkenis tussen het christelijke kruis en de oud-Egyptische ankh, vergemakkelijkten de Egyptische omarming van het christendom. Maar terwijl de oude religie een ontvankelijke achtergrond verschafte voor het christendom, bracht deze tevens op subtiële wijze typisch Egyptische kenmerken over via het proces van syncretisme, waarbij de ene religie elementen van andere godsdiensten opneemt, zelfs van de religie die verdrongen wordt.

Ook al heeft het christendom aanvankelijk weinig sporen nagelaten in de historische overlevering, het had grote vooruitgang geboekt in Egypte tegen het einde van de derde eeuw, toen het bewijsmateriaal veel overvloediger werd. In elk deel van het land waren kerkgebouwen verrezen, ook in de westelijke oases, en in de meeste nomen was een hiërarchie tot stand gekomen met bisschoppen die verantwoording verschuldigd waren aan de bisschop van Alexandrië. Er zijn niet voldoende gegevens beschikbaar om een schatting te kunnen maken van het aantal Egyptische christenen in deze fase, en ze vormden zeker nog een kleine, zij het bijzonder dynamische minderheid; de bekeringen namen gestaag toe, ondanks het feit dat het niet eenvoudig was om christen te worden. Er was een instructieve voorbereidingsperiode vereist voordat men kon worden gedoopt en volledig tot de gemeenschap kon worden toegelaten. Aspirant-christenen moesten tijdens de eredienst achter en apart van de rest van de congregatie staan. Het christendom in Egypte was een ernstige zaak.

Het Egyptische christendom ging ook zijn eigen taal, schrift en liturgie ontwikkelen, hetgeen er uiteindelijk veel aan heeft bijgedragen dat de Egyptische kerk een nationale kerk werd. In het Romeinse Egypte werden vooral drie talen veel gebruikt: Egyptisch, Grieks en Latijn. Van deze drie had het Latijn de minste impact, het werd voornamelijk gebruikt voor gespecialiseerde bestuurlijke doeleinden. Er is in Egypte nooit een grote groep Latijn sprekende mensen geweest. Het Grieks drong dieper door in de Egyptische samenleving, deels vanwege de eeuwen van Ptolemaïsche heerschappij en deels omdat het Grieks de taal was van het bestuur, de cultuur en de commercie in het oostelijke deel van het Romeinse rijk. De meeste autochtone Egyptenaren bleven uiteraard Egyptisch spreken. Zoals al eerder opgemerkt, had het schrift voor het schrijven van het Egyptisch verschillende fasen doorgemaakt, te beginnen met de hiërogliefen, vervolgens het hiëratisch en ten slotte het demotisch. Hoewel er in de vroege Romeinse tijd nog enkele steenhouders waren die inscripties in hiërogliefen op monumenten konden beitelen, werden vrijwel alle Egyptische teksten in het demotisch geschreven. Het aantal mensen dat het demotisch machtig was, was echter heel beperkt omdat het zo vreselijk moeilijk te lezen was en omdat zoveel officiële en zakelijke documenten in het Grieks moesten worden opgesteld. Het gevolg was dat ook het gebruik van het demotisch sterk achteruitging. Afgezien van wat graffiti bij Philae aan de zuidgrens van Egypte, bestaan er geen dateerbare demotische teksten van na het midden van de derde eeuw. Tijdens de vroege Romeinse periode was het Egyptisch derhalve een gesproken taal die niet langer geschreven werd, een situatie die twee eeuwen zou blijven bestaan. Een oplossing werd gevonden in de ontwikkeling van het Koptisch, of preciezer gezegd, in de uitvinding van het Koptische schrift.

De meeste Egyptenaren leerden nooit Grieks, maar die taal beïnvloedde vrijwel elk aspect van hun leven, dus was het voor hen heel natuurlijk dat zij bij gebrek aan een schrift voor hun eigen taal probeerden Egyptische woorden te gaan schrijven met Griekse letters. Bedreven als zij was in het Grieks, was het de Egyptische geestelijkheid die het initiatief nam om een systematische manier te formuleren om het Griekse alfabet te gebruiken voor de weergave van Egyptische klanken, met toevoeging van zeven nieuwe letters voor klanken waarvoor geen

Griekse letters bestonden. De Egyptische taal die in dit schrift werd geschreven en die uitgebreid werd met een omvangrijk Grieks vocabulaire is bekend geworden als het Koptisch. Hoewel het Egyptisch in de loop der millennia was blijven veranderen, stamt het Koptisch direct af van de taal van de farao's. Als we naar een Koptische liturgie luisteren, horen we een echo van de oude Egyptische taal. Ook stammen veel onder koptische families populaire persoonsnamen uit de oudheid. Al snel werd de Bijbel in het Koptisch vertaald en werden nieuwe religieuze werken in deze taal geschreven. Kerkdiensten werden gehouden in het Koptisch. Het evangelie kon nu aan de Egyptenaren worden gepredikt in hun eigen taal.

De snelle verspreiding van de kerk in Egypte en het Romeinse rijk bleef niet onopgemerkt bij de overheid. Hoewel de Romeinen bekend stonden om hun tolerantie in godsdienstzaken en zij er doorgaans geen probleem mee hadden om een nieuwe religie welkom te heten, vertoonde het christendom enkele verontrustende kenmerken. Ten eerste was het vooral een geheim genootschap, iets wat de Romeinen in politiek opzicht altijd nerveus maakte; verontrustender echter was de weigering van de christenen om de staatsgodsdienst te erkennen, waarvan de naleving gelijk werd gesteld aan loyaliteit aan de keizer en de staat zelf. Choquerende geruchten gingen de ronde doen over christenen, dat ze zich overgaven aan seksuele uitspattingen, dat ze kannibalisme praktiseerden, en zo meer. Het Romeinse antwoord was vervolging, sporadisch en vaak plaatselijk, afgewisseld met lange perioden van veronachtzaming, maar verwoestend in zijn uitwerking. Vervolgde christenen kregen de kans zichzelf te redden door hun religie te loochenen, of door simpelweg pro forma een openbaar offer te brengen aan de goden; zij die weigerden werden gemarteld en ter dood gebracht, en werden aldus martelaren, ofwel getuigen van het geloof.

Egypte ondervond de gevolgen van de golf van christenvervolgingen die het rijk overspoelde tijdens het korte bewind van Decius. Velen stierven de martelaarsdood, terwijl anderen, zoals Origenes, het hoofd van de catechetenschool in Alexandrië, werden gemarteld en later weer vrijgelaten. Nadat Decius in 251 was omgekomen in de strijd tegen de Goten aan de Donaugrens, zette zijn opvolger Valerianus de vervolgingen voort, maar de volgende keizer, Gallienus, maakte daar

een einde aan met een tolerantie-edict. Veel erger waren de grootschalige vervolgingen onder keizer Diocletianus, een gebeuren dat van zo'n fundamentele betekenis was voor het Egyptische christendom dat de koptische jaartelling, de 'Tijd der Martelaren', niet begint met de geboorte van Christus maar in het jaar 284, het eerste jaar van het bewind van Diocletianus.

Diocletianus, die in Egypte gewapenderhand had moeten optreden, ontketende zijn christenvervolging in het gehele rijk in 303. De prefect van Egypte, Sossianus Hierocles, was een uitermate gedreven vervolger en het dodental liep snel op. Eusebius, schrijver van een invloedrijke kerkgeschiedenis, was een ooggetuige.

Wij waren ter plekke en namen vele terechtstellingen waar, sommige door onthoofding, andere door verbranding, zo veel dat de bijl van de beul er bot van werd, versleten raakte en in stukken uiteenviel; de beulen raakten zo uitgeput dat ze in ploegendiensten moesten werken. Toch ontwaarden we altijd een prachtige geestdrift en een werkelijk goddelijke kracht en verlangen in degenen die geloofden in de Christus van God. Zodra de eerste groep was veroordeeld, haastten anderen zich naar het tribunaal en verklaarden zich christenen, zonder acht te slaan op de verschrikkingen en verschillende soorten foltering; ze spraken stoutmoedig en beheerst over hun godsdienst en de God van het universum. Ze ontvingen hun doodvonnis met vreugde, uitgelatenheid en blijdschap en zongen tot hun laatste ademtocht dankzeggende hymnen voor de God van het universum.¹⁷

De lijst van Egyptische martelaren, van wie er velen heilig zijn verklaard, is lang en hun verhalen zijn zorgvuldig bewaard gebleven in de Koptische hagiografie. Een van de door koptische christenen meest vereerde martelaren is de heilige Dimiana. Zij en haar metgezellen weigerden resoluut hun geloof af te zweren en werden allen ter dood gebracht. Het martelaarschap van de H. Dimiana en de Veertig Maagden wordt nog steeds jaarlijks herdacht in het dorp Zafaran, en Dimiana's relikwieën worden bewaard in diverse kerken in Caïro. Zij is de patroonheilige van de gezondheid en vruchtbaarheid van vrouwen. De

Hoofdstuk 10

DE KOMST VAN DE ISLAM

IN 603 BEGONNEN het Byzantijnse en het Perzische rijk, al eeuwenlang vijanden, aan een bijzonder vinnige strijd die eerst het ene en toen het andere rijk op de rand van de afgrond bracht en aan het eind ervan beide rijken totaal uitgeput achterliet. Aanvankelijk hadden de Perzen het fortuin aan hun zijde. Na jaren van gestage vorderingen veroverden ze in 613 Damascus en het jaar daarop Jeruzalem. Terwijl de Byzantijnen zich terugtrokken om hun Anatolische hartland te verdedigen, richtten de Perzen de blik op Egypte. Het fort van Babylon viel in 617, gevolgd door Alexandrië in 619. De Perzen bezetten heel Egypte en brachten de Byzantijnen een zware slag toe door Constantinopel haar graanleveranties te onthouden.

Binnen Egypte richtten de Perzen aanvankelijk weinig fysieke schade aan, zij het dat er wel slachtpartijen plaatsvonden onder christenen. Deze Perzische bezetting was echter in politiek opzicht wel degelijk ontwrichtend, en met de instituties van het Romeins-Byzantijnse bewind ging het snel bergafwaarts. Net als tijdens eerdere perioden van Perzische overheersing waren de Egyptenaren niet te spreken over deze specifieke buitenlandse meesters, maar er is geen bewijs van Egyptische pogingen om hen te verdrijven. Toen de Perzen hun biezen pakten, was dat vanwege gebeurtenissen elders, niet in Egypte zelf.

Khusro II, de Perzische koning der koningen, verwierp genereuze vredesvoorstellen en bereidde zich voor op de totale verovering van het Byzantijnse rijk. Tegen 622 was Constantinopel zelf in gevaar. De stad hield zich staande achter haar indrukwekkende muren, maar het leek erop dat het Byzantijnse rijk op zijn laatste benen liep. In een laatste wanhoopspoging om het tij te keren voer keizer Heraclius met zijn landleger vanuit Constantinopel naar de oostelijke oevers van de Zwarte Zee en marcheerde hij zuidwaarts, Mesopotamië binnen, op weg

naar het hart van het Perzische rijk. De gok pakte goed uit. Heraclius bracht de Perzen een beslissende nederlaag toe bij de oude stad Ninive, waardoor de kerngebieden van hun rijk onverdedigbaar werden. Het regime van Khusro kwam ten val, de koning werd afgezet en vermoord en het Perzische rijk verviel in anarchie. De volgende Perzische koning sloot vrede en gaf alle veroverde gebieden terug aan de Byzantijnen, waaronder de provincie Egypte, waaruit de Perzen zich in 629 terugtrokken.

Toen de Byzantijnen het weer voor het zeggen hadden in Egypte, was dat na een hiaat van meer dan tien jaar, en ze deden weinig om op een warm welkom te mogen rekenen. Het herstel van het Byzantijnse bewind betekende hoge belastingen, die voorspelbaar onpopulair waren, evenals andere maatregelen; maar het ergste was wel Heraclius' benoeming in 631 van Cyrus tot prefect van Egypte en patriarch van Alexandrië. Na een zinloze poging om de koptische en chalcedoniaanse standpunten te verzoenen, begon Cyrus aan een fanatieke anti-koptische vervolging en verdreef hij onorthodoxe bisschoppen en monniken; op enig moment probeerde hij zelfs de koptische patriarch te doden. De les die veel Egyptenaren leerden was dat loyaliteit aan zowel het Byzantijnse rijk als de koptische kerk onmogelijk was. Ook de Joden van Egypte werden gestraft omdat ze de Perzen hadden gesteund.

Heraclius keerde terug naar Constantinopel waar hem een glorieuze ontvangst wachtte, maar zijn overwinning had een zware tol geëist. Wat het Byzantijnse rijk na zijn overwinning nodig had, was tijd om te herstellen; in plaats daarvan moest het zich teweerstellen tegen een onverwachte dreiging die helemaal vanuit de Arabische woestijn kwam. Rond het jaar 610 ontving Mohammed, een koopman uit de handelsstad Mekka in het westen van Arabië, de eerste van een reeks openbaringen die hij met zijn kameraden begon te delen. De boodschap, overgebracht in krachtige, makkelijk te onthouden bewoordingen, was er een van een almachtige maar mededogende god die de mens verantwoordelijk zou houden voor zijn daden op een Dag des Oordeels. Deze god, dezelfde god als die van de joden en christenen – wiens openbaringen verkeerd waren voorgesteld – was bovendien de enige god. Alle andere goden bestonden niet. Dit was de boodschap van de Koran, het fundament van de islam.

Aanvankelijk waren er maar weinig bekeerlingen, en Mohammeds monotheïstische boodschap bezorgde hem in het polytheïstische Mekka vele vijanden. Hij werd in 622 gedwongen om te vluchten en vond toevlucht in de noordelijker gelegen stad Medina, dat zijn hoofdkwartier werd. Het aantal bekeerlingen zwol aan en de moslims werden steeds machtiger. Ze versloegen de Mekkanen, en de nieuwe religie verspreidde zich in hoog tempo over het Arabische schiereiland. De stammen van Arabië, voorheen zwak en voortdurend geneigd elkaar in de haren te vliegen, werden op basis van een diepe religieuze betrokkenheid samengesmeed tot een vereende kracht. Mohammed vertelde de mensen op zijn laatste pelgrimage naar Mekka: 'Luister naar mijn woorden en neem ze ter harte! Besef dat iedere moslim een broeder is voor elke andere moslim, en dat jullie nu één familie zijn. Het is daarom geen van jullie toegestaan zich iets toe te eigenen dat zijn broeder toebehoort, tenzij het hem vrijwillig gegeven wordt.' Dat hield onder meer in dat de strooptochten die een basisonderdeel vormden van de Arabische economie voortaan buiten de moslimgemeenschap dienden plaats te vinden. Een nieuwe kracht werd ontketend toen moslimstrijders uitzwermden buiten Arabië om te beginnen aan een epische reeks veroveringen die uiteindelijk zo ver reikten als Marokko en Spanje in het westen en India in het oosten.

Het jaar na de dood van de Profeet in 632 vielen islamitische veroveringslegers Syrië en Mesopotamië binnen. Door de slag bij de Jarmuk in 636 kregen ze Syrië in handen, terwijl de restanten van het Byzantijnse leger naar het noorden vluchtten en het moslimleger in Mesopotamië, dat profiteerde van de verwoesting en anarchie in de nasleep van Heraclius' overwinning, korte metten maakte met de Perzen. De landverbinding van Egypte met Constantinopel en het centrum van het Byzantijnse rijk werd verbroken. In het najaar van 639 trok een klein moslimleger van vierduizend man onder aanvoering van Amr ibn al-As vanuit Syrië in de richting van Egypte.

Gezien de algemene strategische situatie en de gedrevenheid van de slagvaardige Arabische legers tijdens de eerste fasen van hun veroveringen, was er waarschijnlijk weinig kans op een succesvolle verdediging van Egypte tegen de moslims, maar de verdediging had wel heel wat beter ter hand kunnen worden genomen. De centrale regering in Con-

stantinopel hield haar beste reguliere soldaten achter de hand om Anatólië te verdedigen en de toegangswegen naar de rijkshoofdstad te bewaken, omdat niemand wist waar de moslims zouden toeslaan en het Byzantijnse regime geen nieuwe ramp op het slagveld wilde riskeren. Niettemin waren de aanwezige provinciale en plaatselijke strijdkrachten in Egypte veel talrijker dan het islamitische invasieleger, zelfs nadat dat versterkingen had laten aanrukken tot wellicht zo'n vijftienduizend man. De kwaliteit van de verdedigingsmacht liet echter te wensen over, en in plaats van effectief leiderschap was het onderling geruzie dat de klok sloeg, waarbij prefect-patriarch Cyrus een bijzonder ontwrichtende rol speelde.

De Arabieren stuitten op enige tegenstand toen ze in december 639 Egypte bereikten, maar Pelusium viel in juli 640, waardoor ze de kans kregen in hoog tempo op te rukken door de Nijldelta en later die maand een grote overwinning boekte bij Heliopolis. Voor het einde van het jaar hadden ze de stad Babylon ingenomen en sloegen ze het beleg voor het naastgelegen fort. De plaatselijke strijdkrachten waren niet geneigd het op te nemen tegen de moslims zonder enig vooruitzicht op provinciale of rijkssteun; de koptische populatie, wier afkeer van de Byzantijnen alleen maar groter was geworden door de religieuze vervolgingen vlak vóór de Arabische invasie, zag het Byzantijnse falen bovendien met genoegen aan. De bisschop van Nikiu schreef: 'Iedereen weet dat de nederlaag van de Grieken en de verovering van Egypte door de moslims een straf was voor de tirannie van keizer Heraclius en het onheil dat hij [de Egyptenaren] heeft aangedaan door patriarch Cyrus.' Toch was er geen aanzienlijke vijfde colonne van ontevreden koptische christenen actief binnen Egypte.

De waarschijnlijkheid van keizerlijke hulp werd nog geringer door de dood van keizer Heraclius op 11 februari 641, en interne conflicten verlamden de centrale overheid. Het fort van Babylon viel in april. In september trokken de moslims Alexandrië binnen. Het Byzantijnse rijk gaf op 28 november 641 Egypte formeel op; de laatste Byzantijnse troepen verlieten het land binnen een jaar. Toen het rijksbestuur eindelijk besloot de wapens op te nemen en een grote strijdmacht onder Manuel de Augustulis in 644-645 naar Egypte te sturen, was het te laat om het tij nog te keren. Een andere Byzantijnse poging in 654 liep even-

eens uit op een nederlaag. Egypte was voorgoed verloren voor het Byzantijnse rijk.

Er werd gezegd dat Amr ibn al-As als kind Alexandrië had bezocht, maar de rest van de Arabische soldaten, vers uit Centraal-Arabië, moet zich hebben vergaapt aan de prachtige paleizen, luxe woningen, imposante openbare gebouwen en de complexe haven- en handelsfaciliteiten van de stad. Het verhaal ging dat Ibn al-As niet goed raad wist met de grote bibliotheek in het voormalige Serapeum, en dat hij kalief Omar schriftelijk om instructies verzocht. De kalief antwoordde: ‘Wat de vermelde boeken betreft, als ze gaan over zaken die overeenstemmen met het boek van God, [dan] is het boek van God afdoende zonder ze; en als ze zaken bevatten die in strijd zijn met het boek van God, dan zijn ze nutteloos: geef derhalve opdracht ze te vernietigen.’ De boeken van de bibliotheek werden vervolgens gebruikt om badwater mee te verwarmen. Binnen zes maanden waren ze allemaal opgestookt. Zoals sommige andere kernachtige anekdotes die in verband worden gebracht met de tweede kalief, dient ook deze met het nodige scepticisme te worden benaderd, want het is hoogst onwaarschijnlijk dat er nog veel boeken over waren na de herhaaldelijke verwoestingen van de collecties van de Grote Bibliotheek door Julius Caesar, de christenen en anderen.

Maar de Arabieren kozen ervoor Egypte niet vanuit Alexandrië te besturen. In plaats daarvan – een gedenkwaardig keerpunt in de Egyptische geschiedenis – stichtten ze de volledige nieuwe hoofdstad Fustat, in de buurt van het fort van Babylon. De moskee van Amr ibn al-As, de eerste moskee op het Afrikaanse continent, werd daar gebouwd in 641-642, en bestaat nog steeds, hoewel deze in de loop der eeuwen volledig herbouwd is. Aanvankelijk bestond Fustat vermoedelijk vooral uit het grote militaire legerkamp (de letterlijke betekenis van de naam in het Arabisch), maar al snel ontwikkelde het zich tot een bloeiende stad. Hoewel in de historische herinnering overschaduwde door Caïro, dat pas drie eeuwen later zou worden gesticht, was Fustat in haar hoogtijdagen een van de belangrijkste steden van de moslimwereld, die enkel de voorrang moest laten aan Bagdad. Fustat is nog lang belangrijk gebleven, ook toen de stad in omvang voorbij werd gestreefd door Caïro. Volgens de in de tiende eeuw rondreizende geograaf Ibn Hawkal

kende de stad mooie markten en uitgebreide tuincomplexen, met van lemen bakstenen opgetrokken huizen van wel zes verdiepingen hoog. Een brug van boten verbond Fustat met het eiland Roda, en een andere brug liep van Roda naar Gizeh op de andere oever. Na negenhonderd jaar de hoofdstad van Egypte te zijn geweest, begon Alexandrië aan een lang proces van achteruitgang, al is het wel nog enige tijd een stad van betekenis gebleven.

Egypte werd aldus een provincie van het uitdijende Arabische rijk, eerst door de kaliefen geregeerd vanuit Medina, en vervolgens vanuit Damascus toen daar in 661 het kalifaat van de Omajjaden werd gevestigd. De belangrijkste bestuurlijke functionaris van Egypte was de gouverneur. Onder hem stonden andere belangrijke functionarissen zoals de *qadi*, de hoogste islamitische rechter, want de Arabieren introduceerden ook een nieuw rechtssysteem in Egypte. Het gezag van de gouverneur was uiteindelijk afhankelijk van het Arabische garnizoen, dat moeilijk in toom te houden was als het niet regelmatig betaald kreeg. Een kleine maar groeiende – en uiterst twistzieke – gemeenschap van Arabische kolonisten speelde eveneens een grote rol in het bestuur en de samenleving van het vroeg-islamitische Egypte.

De eerste gouverneur was Amr ibn al-As, maar hij werd al snel teruggeroepen door kalief Othman, die niets moest hebben van de semi-onafhankelijkheid die Ibn al-As genoot en het bestuur van het kalifaat wilde centraliseren. Zijn opvolger, Abdallah ibn Saad ibn Abi Sarh, was echter een bekwaam persoon die de verlate Byzantijnse aanval op Alexandrië in 646 afsloeg en de ontwikkeling in gang zette van een islamitische vloot, die in 654 de Byzantijnen een zware nederlaag toebreacht bij de kust van Klein-Azië. Ibn Abi Sarh viel in 651-652 ook Nubië binnen, dat toentertijd al grondig gekerstend was, maar slaagde er niet in het te veroveren, hoewel het daaruit voortgekomen vredesverdrag – de *baqt* genoemd, naar het Latijnse *pactus* – Nubië verplichtte jaarlijks slaven te leveren aan Egypte, een regeling die eeuwenlang is blijven bestaan. De zuidgrens van Egypte werd vastgelegd bij Aswan.

In het begin hield de Egyptische bevolking zich gedeisd. Er deden zich geen plaatselijke opstanden voor. Binnen het islamitische systeem waren de christenen en joden *dhimmi's* ('zij die beschermd zijn'), wat er praktisch gezien op neerkwam dat ze grotendeels met rust zouden

worden gelaten zolang ze hun belastingen betaalden, een welkome verandering voor de Egyptische christenen nadat ze zich eeuwenlang het koppige Byzantijnse aandringen op religieuze orthodoxie hadden moeten laten welgevalen. De Arabieren waren niet geïnteresseerd in vraagstukken van christelijke theologie en hadden dan ook geen voorkeur voor de ene of de andere sekte. Noch namen ze de christenen hun huizen en land af. Ze moesten uiteraard belastingen betalen, maar dat was niets nieuws, en hoewel die aanzienlijk waren, waren ze aanvankelijk niet buitensporig hoog. Een overgeleverde uitspraak van de Profeet werd vaak geciteerd: 'Behandel Egypte met voorkomendheid, maai het niet zoals je met een grasveld zou doen.' Pas later, toen belastingen een instrument van onderdrukking werden, begonnen er opstanden uit te breken, maar er is nauwelijks bewijs dat men op enig moment een terugkeer nastreefde naar het Byzantijnse bewind. Zelfs vijf eeuwen na de Arabische verovering van Egypte kon een christelijke schrijver nog steeds met stelligheid noteren dat 'het geen gering voordeel voor ons was om bevrijd te zijn van de wreedheid van de Romeinen [lees Byzantijnen], van hun venijn, hun woede, hun wrede partijdigheid tegenover ons, en om met rust te worden gelaten.'

Gedoogd worden betekende nog geen gelijkheid. Christenen waren uitgesloten van het leger en de hoogste staatsambten; anderzijds waren gearabiseerde christenen van cruciaal belang tijdens de vroege decennia van de Arabische overheersing, met name op het gebied van financieel beheer. Gedurende de eeuw die volgde op de verovering waren alle functionarissen op het platteland christenen. Mettertijd werden verschillende wetten tegen christenen van kracht die specifieke kleding voorschreven of bepaalde activiteiten zoals paardrijden verboden, maar deze werden niet strikt en consequent gehandhaafd. De joden van Egypte, nu veel geringer in aantal, hadden ook reden om optimistisch te zijn over de regimewissel, en zij hielden er op z'n minst in het begin de gerechtvaardigde verwachting op na dat ze zouden worden behandeld met een tolerantie die hun tijdens de late Romeinse en de Byzantijnse tijd vaak was onthouden.

Het tempo en de processen waarmee Egypte werd getransformeerd van een overwegend Koptisch sprekend christelijk land in een Arabisch sprekend islamitisch land zijn moeilijk te documenteren. De is-

lamitische veroveraars hebben niet aangestuurd op een massabekering van het christendom naar de islam, al was het alleen maar omdat dat de opbrengsten uit de belastingen die niet-moslims moesten betalen zou hebben verminderd, maar er waren ook andere factoren in het geding. Arabische mannen konden trouwen met christelijke vrouwen en hun kinderen zouden moslim worden. Tijdens de achtste eeuw begon een grootschalige migratie van Arabieren naar Egypte. Persoonlijke ambitie kon een reden zijn voor bekering, omdat hoewel christenen lange tijd belangrijke posities bij de overheid bleven bekleden, ze steeds meer het doelwit werden van intimidatie en geweld, en een bekering tot de islam opende deuren om hogerop te komen. De uitbreiding van de belastingheffing naar kerken en kloosters, die voorheen vrijstelling genoten, deed de kloosters in verval raken, waarmee een van de meest cruciale instituties van de kerk in Egypte begon weg te kwijnen. Toen christenen als gevolg van de Arabische belasting en discriminatie in opstand begonnen te komen, leidde de daaropvolgende gewelddadige onderdrukking tot bekeringsgolven teneinde aan het geweld te ontsnappen, wat met name merkbaar was na de opstand in de regio Bashmur in 832. En er was de krachtige boodschap van de islam zelf, die steeds toegankelijker werd voor Egyptenaren nu meer van hen Arabisch leerden.

De verspreiding van het Arabisch in Egypte kan nauwkeuriger worden nagegaan dan bekeringen tot de islam. Het Grieks is de taal van het bestuur gebleven tot 706, toen een decreet van de kalief daarvoor het Arabisch in de plaats stelde, waardoor het Grieks vrijwel volledig verdween uit officiële documenten. Egyptische klerken, en anderen die van hun geletterdheid afhankelijk waren om de kost te verdienen, moesten Arabisch leren om hun baan te behouden. De meeste Egyptenaren spraken tijdens de eerste eeuwen van de islamitische overheersing natuurlijk geen Grieks maar Koptisch. Met de vervanging van het Koptisch als spreektaal door het Arabisch was veel tijd gemoeid, maar het proces was onverbiddelijk en grondig. Tegen de veertiende eeuw was het Koptisch nagenoeg verdwenen op het platteland en was het vrijwel helemaal een liturgische taal geworden, zoals het Latijn in de rooms-katholieke kerk.

Na de moord op de derde kalief, Othman, in Medina in 656, nam Ali, de schoonzoon van de Profeet, het kalifaat op zich onder uiterst

Hoofdstuk 14

DE GEBOORTE VAN HET MODERNE EGYPTTE

DE EXPEDITIE DIE Napoleon Bonaparte naar Egypte leidde in 1798 was het product van de Franse revolutie en het daaropvolgende conflict tussen Frankrijk en Groot-Brittannië. Uit frustratie over zijn onvermogen om Engeland binnen te vallen of de Britten op zee te verslaan, besloot het Directoire, zoals de Franse regering toen genoemd werd, hen een indirecte slag toe te brengen door Egypte te veroveren. Dat zou de landverbindingen doorsnijden van Groot-Brittannië met zijn allerbelangrijkste koloniale bezitting, India, waaruit de Britten enkele decennia eerder de Fransen hadden verdreven. Bovendien circuleerden er al jaren ideeën in Frankrijk om van Egypte een Franse kolonie te maken. Een expeditie naar Egypte bood de regering tevens een mooie gelegenheid om de ambitieuze Napoleon Bonaparte Frankrijk uit te krijgen en misschien wel helemaal van hem af te komen. Het Directoire vertrouwde derhalve de jonge generaal het commando toe over een strijdmacht van meer dan 50 000 soldaten die zich inscheepten op een vloot van meer dan vierhonderd vaartuigen.

Toen de Fransen op 1 juli 1798 bij Alexandrië aan land gingen, gaf Napoleon een verklaring uit dat hij en zijn leger kwamen als ware moslims om Egypte te bevrijden van de inhalige heerschappij van de mammelukken en om het rechtmatige Ottomaanse gezag te herstellen. Dat was uiteraard een nogal sterk staaltje propaganda, bedoeld om de positie van de mammelukken te verzwakken en de Fransen een excuus te geven om Egypte over te nemen. Natuurlijk waren ze vast van plan het land voor zichzelf te houden, maar de Fransen waren serieus over het elimineren van de mammelukken en maakten zichzelf wijs dat hun verlichte overheersing het leven van het Egyptische volk aanmerkelijk zou veraangenamen.

De Fransen trokken snel op tegen Caïro. Op 21 juli stuitten ze op

Murad Bey in een beslissende slag bij het dorp Imbaba, bekend geworden als de Slag bij de Piramiden (hoewel de piramiden van Gizeh zich op vijftien kilometer afstand bevonden). De mammelukken ontbrak het niet aan moed, zoals bleek uit hun herhaalde cavaleriecharges, maar ze waren in de minderheid en hun durf was niet opgewassen tegen de gedisciplineerde Franse soldaten voor wie het afslaan van zulke onstuimige aanvallen slechts een kwestie van techniek was. De contemporaine historicus al-Jabarti merkte de superioriteit op van de Franse militaire discipline:

Ze volgen de bevelen op van hun commandant en gehoorzamen hun leider trouw. Hun enige schaduw is de hoed op hun hoofd en hun enige rijdieren zijn hun eigen voeten. Hun eten en drinken, niet meer dan een hap en een slok, hangt onder hun armen. Hun bagage en extra kleren hangen op hun rug als een kussen, en wanneer ze slapen liggen ze er gewoonlijk op. Ze gebruiken onderling tekens en signalen die ze allemaal strikt opvolgen.²⁸

De mammelukse cavaleristen werden afgeslacht toen ze zich op de Franse formaties stortten; nog meer van hen verdrongen in de Nijl toen de Fransen oprukten en hun uitwijkstellingen onder de voet liepen. Volgens officiële rapporten kwamen bij de slag tussen de 1200 en 2000 mammelukken om het leven, in schril contrast met de Fransen die slechts 29 man verloren. Murad Bey en zijn overlevende mammelukken vluchtten naar Opper-Egypte; zijn collega Ibrahim Bey, die de rechteroever van de Nijl bewaakte, nam met de Ottomaanse onderkoning de wijk naar Syrië. Op 25 juli trok het Franse leger Caïro binnen.

Een week na de Slag bij de Piramiden echter wist de Britse vloot onder commando van Lord Nelson, die er net niet in geslaagd was Napoleon op zee te onderscheppen, de Franse vloot te achterhalen en te vernietigen terwijl die voor anker lag bij Abu Qir, ten oosten van Alexandrië. In Caïro kwam Napoleon erachter dat men niet overtuigd was van de eerzaamheid van de Franse bedoelingen; sommige lieden, zoals al-Jabarti, dreven de spot met zijn proclamatie en het Arabisch waarin het was geschreven. Vervolgens verklaarde sultan Selim III op 11 september de oorlog aan Frankrijk, waarmee hij Napoleons bewering dat

hij de Ottomaanse belangen in Egypte wilde beschermen volledig onderuithaalde.

Desalniettemin was Napoleon ter land voorlopig heer en meester. Hij begon aan een reorganisatie van Caïro, gooide omheiningen en huizen plat om de stad geschikter te maken voor militair toezicht, deed enorm zijn best de invloedrijke personen van de stad op zijn hand te krijgen en riep nieuwe burgerlijke instellingen in het leven. Om Murad Bey en de mammelukken te achtervolgen, stuurde hij zijn energieke generaal Desaix zuidwaarts op een zegerijke rooftocht tot aan Aswan, hoewel de mammelukken, die ervaren waren met deze methode van terugtrekking, er uiteindelijk in slaagden buiten diens bereik te blijven. Ondertussen begon Caïro ongedurig te worden onder het Franse juk. Strengere veiligheidsmaatregelen zoals openbare terechtstellingen vervreemdden de bevolking, die het Franse bewind net zo drukkend vond als dat van de mammelukken – in feite nog zwaarder, want om de bezetting te bekostigen inden de Fransen niet alleen de oude mammelukse belastingen, wat ze ook nog eens veel meedogenlozer deden, maar legden ze ook nieuwe belastingen op. De wrevel onder het volk leidde op 21 oktober tot een opstand. De Fransen onderdrukten de revolte met een tweedaagse artilleriebeschieting van de stad vanuit de citadel.

Door de zee afgesneden van Frankrijk en met een Ottomaanse aanval in het vooruitzicht was Napoleon in het kwetsbare bezit van een ver land. In plaats van de gebeurtenissen af te wachten, koos hij ervoor het strijdtoneel te verbreden door Syrië binnen te vallen. El-Arish viel, evenals Jaffa waar de Fransen het garnizoen afslachtten, maar de sleutelrol was weggelegd voor Akko, dat Napoleon op 19 maart 1799 begon te belegeren. Met steun van de Ottomaanse vloot en een bescheiden Britse zeemacht hield de stad stand, terwijl Napoleons leger werd uitgedund door de builenpest. In mei moest hij het beleg opgeven en terugkeren naar Egypte. Prompt hakte hij een Ottomaans leger in de pan dat bij Abu Qir aan land was gegaan, maar het was duidelijk dat Egypte geen verdere vooruitzichten bood voor zijn groeiende ambitie en dat het land in de nabije toekomst sowieso verloren zou gaan. Op 22 augustus kneep Napoleon ertussenuit om zijn geluk in Parijs te gaan beproeven, nadat hij het bevel had overgedragen aan generaal Jean-Baptiste Kléber.

Klébers situatie was dermate uitzichtloos dat zijn eerste zorg was om zichzelf en zijn leger uit Egypte te evacueren. Hij kwam met de Ottomanen tot een daartoe strekkende overeenkomst, maar de Britten, wier marine het Franse leger terug naar Europa zou moeten vervoeren, staken daar een stokje voor en drongen aan op overgave. Dat maakte Kléber des te vastberadener, en hij bracht op 20 maart 1800 een Ottomaans leger dat bij Ain Shams net buiten Caïro was verschenen een zware nederlaag toe, ondanks het feit dat zijn uitgedunde leger zes keer zo klein was. In Caïro brak opnieuw een volksopstand uit, ditmaal van langere duur; de opstand kon pas na zes maanden van chaos worden onderdrukt. In juni 1800 maakte het mes van een Syrische sluipmoordenaar een einde aan het leven van Kléber.

Het commando kwam in handen van generaal Abdullah Jacques Menou, een bekeerling tot de islam, maar de gecombineerde Britse en Ottomaanse strijdkrachten waren in aantocht. Onder de Ottomanen bevond zich een sterk contingent Albanese soldaten, onder wie de jonge officier Mohammed Ali. De Fransen werden op 21 maart 1801 buiten Alexandrië verslagen, hoewel de Britse bevelhebber Ralph Abercromby daarbij omkwam. Nog een ander leger naderde Caïro, het spel was uit. Op 18 juni gaf Menou Caïro op; Alexandrië volgde op 3 september. Uiteindelijk werden de Fransen geëvacueerd op de voorwaarden die ze met de Ottomanen overeen waren gekomen.

De Britten hadden bij die gelegenheid niet de intentie om in Egypte te blijven. Bij de voorbereidingen voor hun vertrek hadden ze de voorkeur gegeven aan een restauratie van de mammelukken, omdat dit het Ottomaanse bewind zou hebben verzwakt en Groot-Brittannië mogelijkheden zou hebben geboden in Egypte, maar ze waren aan het opereren in samenwerking met een Ottomaans leger; de mammelukken waren hun tijd op veilige afstand aan het verbeiden in Opper-Egypte, en de Ottomaanse regering was vastbesloten de controle over Egypte te herwinnen met behulp van hun nieuwe onderkoning Khusraw Pasja. In maart 1803 trokken de Britten zich terug uit Egypte volgens de voorwaarden van het verdrag van Amiens, dat een korte adempauze opleverde in de strijd tussen Groot-Brittannië en Frankrijk.

De onmiddellijke gevolgen van de Franse bezetting, die minder dan drie jaar had geduurd, waren oppervlakkig. Geen enkele Franse doel-

stelling was gerealiseerd. Hoewel vaak aangekondigd als de gebeurtenis die het ontstaan van het moderne Egypte heeft versneld, was het Franse intermezzo meer een storende factor dan een creatieve kracht. Het was echter wel een verstoring die de weg effende voor nieuwe ontwikkelingen, met name door flink te roeren in de mengelmoes van politieke krachten die binnen Egypte werkzaam waren. En hoewel Frankrijk noch Groot-Brittannië ditmaal aanwezig bleef, bracht de bezetting Egypte wel binnen het diplomatieke aandachtsveld van zowel Parijs als Londen, waar het de eerstvolgende anderhalve eeuw zou blijven.

Hoewel de militaire verworvenheden van de Franse expeditie van voorbijgaande aard waren, hield deze wel een bijdrage in aan de wetenschap die zowel duurzaam als van monumentale omvang zou blijken te zijn. Een grote groep geleerden, de Commission des Sciences et des Arts, was met het leger meegereisd naar Egypte. Hun opzet was het om het hele land te inventariseren – geografie, steden, hydrologie, nijverheid, landbouw, natuurlijke historie, het glorieuze en nog steeds erg mysterieuze verleden – al die zaken die van belang waren in de beoogde kolonie, maar het was tevens een onderneming die nauw aansloot bij de Europese verlichtingsidealen. Op 22 augustus 1798 gaf Napoleon bevel tot de oprichting van het Egyptisch Instituut als hoofdkwartier voor zijn geleerden en schetste hij de doelstellingen: '(1) de vooruitgang en verbreiding van de wetenschap in Egypte; (2) onderzoek, studie en publicatie van geografische, industriële en historische gegevens over Egypte; (3) advies over uiteenlopende kwesties waarover de regering het instituut zal raadplegen.'

Dit was een unieke kans voor de Franse wetenschappers en ze maakten er dan ook gretig gebruik van. Onder bescherming van het leger konden ze overal gaan en staan waar het leger heenging en er hun werk doen. Dat bracht hen naar de meeste toentertijd bekende en belangrijke archeologische vindplaatsen in de Nijlvallei (het leger hield halt bij Aswan, op de drempel van Nubië). De geleerden bestudeerden de verschillende onderwerpen die aan hen waren toegewezen, maar oudheden oefenden de grootste aantrekkingskracht uit, zozeer zelfs dat de waterbouwkundigen hun belangrijke werk vaak verwaarloosden om in plaats daarvan schetsen te maken van monumenten uit de oudheid. De geleerden legden ook een fraaie collectie van oud-Egyptische objecten

aan. Toen de Fransen Egypte verlieten, namen de Britten hun oudheden in beslag en zonden die naar Londen, waar ze de basis gingen vormen van de voortreffelijke egyptologische collectie van het British Museum. Onder de items bevond zich de steen van Rosetta met daarop het decreet van Ptolemaeus V, ontdekt door een Franse soldaat die werkte aan fortificaties bij Rashid, door de Fransen Rosetta genoemd. Met zijn drietalige inscriptie in hiërogliefen, het demotisch en het Grieks beloofde de steen de sleutel te worden voor de ontcijfering van de hiërogliefen en het lezen van de oud-Egyptische taal, een vermogen dat al in de oudheid verloren was gegaan. De Fransen weigerden hun aantekeningen en wrijfkopieën af te staan en dreigden die nog eerder te verbranden dan ze op te geven. Vervolgens hebben ze twee en een half decennium geploeterd om de *Description de l'Égypte* te produceren, een van de fraaiste voortbrengselen van de egyptologie en het fundament van de westerse studie van het oude en moderne Egypte. Verdeeld in secties over oudheden, de moderne staat en natuurlijke historie, bevatten haar monumentale folianten enkele van de meest treffende beschrijvingen van Egypte die ooit zijn gemaakt.

Het Egyptische politieke toneel was door het Franse optreden fundamenteel veranderd. Murad Bey was gestorven, maar de mammelukken deden zich weer gelden onder nieuw leiderschap vanuit hun basis in Opper-Egypte. Zij vormden nog steeds een machtsfactor van belang nu de Fransen verdwenen waren, maar hun aantallen waren ernstig verminderd en hun economische en politieke bases aangetast. Wat de mammelukken nog meer verzwakte, was hun onophoudelijke factievorming, wat het mogelijk maakte de ene groep uit te spelen tegen de andere. Belangrijker nog was dat er nu meer krachten werkzaam waren in Egypte en de mammelukken het speelveld moesten delen met anderen. De vastberaden Ottomaanse onderkoning Khusraw Pasja beschikte over soldaten om zijn optreden kracht bij te zetten en dan was er nog een derde factor, het Albanese contingent dat oorspronkelijk tegen de Fransen was komen vechten maar nooit meer was weggegaan. De vaak moeilijk in de hand te houden Albanezen begonnen in mei 1803 te muiten vanwege achterstallige soldij, waardoor Khusraw zich gedwongen zag te vluchten naar Damietta. Deze complexe en onevenwichtige politieke situatie leidde twee jaar lang tot beroering en ingewikkeld

gemanoeuvree waaruit ten slotte Mohammed Ali tevoorschijn kwam als de heerser van Egypte. Hij zou dat meer dan vier decennia blijven en een dynastie stichten die anderhalve eeuw is blijven bestaan.

Mohammed Ali was in 1769 geboren in het Macedonische stadje Kavalla. Na in zijn jonge jaren bandieten en piraten te hebben bestreden, werd hij officier in het Ottomaanse leger en was hij de tweede man van het detachement dat het tegen de Fransen ging opnemen. Toen zijn bevelvoerder kort daarna omkwam, nam Mohammed Ali het bevel over de Albanezen op zich. De eerstvolgende twee jaar toonde hij zijn bedrevenheid in het politieke spel door de ene mammelukse factie tegen de andere op te zetten en zich vervolgens tegen beide te keren, door de Turkse gouverneur naar de ogen te zien en dan met hem te breken, en door de steun te verwerven van de *oelama* van Caïro, de geleerde en zeer gerespecteerde religieuze leiders wier mening groot gewicht in de schaal legde bij overheid en samenleving. Uiteindelijk verkeerde hij in een positie waarin hij kon eisen dat de Ottomanen hem onderkoning, of pasja, van Egypte maakten. De Ottomanen deden dit weliswaar met tegenzin – eerdere pasja's waren reguliere carrièremannen geweest die zich binnen het systeem hadden opgewerkt, geen parvenu's zoals Mohammed Ali – maar ze waren praktisch genoeg om de realiteit onder ogen te zien. In juli 1805 ontving Mohammed Ali de *firman* uit Istanbul waarmee hij werd aangesteld tot pasja van Egypte.

Mohammed Ali's vroege jaren als pasja waren uitermate moeilijk. Zijn machtsbasis onder de oproerige Albanezen was wankel. Meerder keren kreeg hij van hen de volle laag terwijl hij door de straten reed en achter was met de soldijbetaling, wat die eerste jaren vaak het geval was. De Ottomaanse regering had zich nog niet verzoend met zijn aanwezigheid in Egypte en maakte hem het leven zuur bij elke gelegenheid die zich voordeed. De mammelukken bedreigden hem vanuit hun basis in Opper-Egypte, waar ze hem de controle over dat deel van het land ontzegden. En toen, in 1807, kreeg hij te maken met een Britse invasie.

De vijandelijkheden tussen Groot-Brittannië en Frankrijk waren weer hervat. De Britse betrekkingen met de Ottomanen waren verslechterd en de Britten waren erg afhankelijk geworden van Egyptische graanleveringen. Ze waren nooit gelukkig geweest met de regeling in Egypte en vonden de tijd gekomen om er een machtsbasis te vestigen

teneinde de graanleveranties en de landroute naar India te waarborgen en die tegelijkertijd aan de Fransen te onthouden. In maart 1807 arriveerde in dat kader een expeditieleger bij Alexandrië dat zonder problemen de stad innam, maar toen de Britten hun controle wilden uitbreiden tot Rashid aan de westelijke aftakking in de Nijldelta liep dat uit op een fiasco. De voorhoede werd afgesneden en veel Britse soldaten sneuvelden. Gevangengenomen Britten werden later gedwongen de afgehakte hoofden van hun omgekomen kameraden mee te dragen in een processie in Caïro. De resterende Britse strijdkrachten, ingesloten in Alexandrië, werden pas uit Egypte geëvacueerd nadat Groot-Brittannië in september 1807 over hun vrijlating had onderhandeld met Mohammed Ali. Vanaf dat moment gingen de zaken steeds voo spoediger voor de pasja. Een sultanswisseling in 1807 leidde Istanbuls aandacht bijna twintig jaar af van Egypte, waardoor Mohammed Ali zijn positie gemakkelijker kon consolideren. Toevalligerwijs overleden de belangrijkste mammelukkenleiders. Mohammed Ali heroverde in 1810 hun steden in Opper-Egypte en dwong de mammelukse emirs naar Caïro te komen en daar hun residentie te vestigen, waar hij hen in het oog kon houden.

Maar Mohammed Ali was nog lang niet klaar met de mammelukken. Deze restanten van de militaire elite die Egypte had gedomineerd vóór de komst van de Fransen waren nog steeds bewapend, inhalig en gevaarlijk. Ze waren gemakkelijker onder de duim te houden in Caïro, maar ze behielden hun militaire huishoudens en gewapende vazallen en leefden van het bezit en de opbrengsten van hun grond. Ongetwijfeld zouden ze proberen Mohammed Ali onderuit te halen wanneer hun dat uitkwam; ondertussen waren ze onverzettelijk in hun oppositie tegen het nieuwe militaire systeem dat hij in Egypte wilde invoeren, net zoals de janitsaren in Istanbul zich met geweld hadden verzet tegen soortgelijke hervormingen van sultan Selim III en hem in 1807 hadden afgezet. Toen Mohammed Ali op 1 maart 1811 een feest hield in de citadel ter viering van de benoeming van zijn zoon Tusun tot bevelhebber van een expeditie tegen de wahabieten in Arabië, nodigde hij alle notabelen van Caïro uit, onder wie bijna vijfhonderd mammelukse emirs. Toen de mammelukken na afloop vertrokken via de aflopende binnenweg van de citadel, kwamen ze tot de ontdekking dat de uit-

REGISTER

A

- aardbeving oktober 1992 430
aardolie en aardgas, Egyptische productie van 384, 393, 405, 421
Abbas Hilmi I 214, 289, 290
Abbas Hilmi II 320, 321, 328, 329, 331, 332
Abbasidisch kalifaat 214, 216, 217, 230, 242, 243
Abdallah ibn Saad ibn Abi Sarh 210
Abdallah ibn Saoed 279
Abdallah ibn Saoed Wahhabi 279, 280
Abd al-Rahman, Omar 427
Abdeen-paleis 293, 307, 348, 400
Abercromby, Ralph 274
Abessinië 294, 343
Abu Bakr, kalief 217
Abu Mena 198
Abu Qir, slag bij 272, 273
Abu Simbel 28, 54, 106, 367
Abu Sir 62
Abu Zabal-ziekenhuis 285
Abydos 34, 37, 40, 41, 64, 71, 79, 105
An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians 297
Achetaton 98, 99
Achmenoe 95
Achnaton 98-105
Acteur manqué 389
Actium, slag bij 158
al-Adid, kalief 230
al-Adil Sayf al-Din 233, 234
al-Adly, Habib 434, 440, 444, 448
Aegyptiaka 29
al-Afdal Shahanshah 225, 227
Afrikakorps 347, 349, 350
Agathocles 145
Agathos 170
Ahmed, imam 379
Ahmed ibn Tulun 215
Ahmed Pasja 259
Ahmose I 87, 91, 92, 114
Aida 296
Ain Jalut, slag bij 239, 240, 242
Ain Shams, slag bij 213, 274
Aja'ib al-atthar fi-l-tarajim wa-l-akbar 269
Ajjubiden 229, 231, 233, 234, 238
al-Akhbar 376
Akko 225, 232, 233, 243, 244, 273, 287
Alam el Halfa, slag om 350
el-Alamein, slagen bij 349, 350, 351
Almagest 166, 167
Albanese soldaten 274, 276, 277, 279
al-Banna, Hasan 352, 360
al-Bayyumi, Muhammad 341
Aleppo 231, 238, 240, 249
Alexander de Grote 29, 119, 123, 128, 129, 130, 134, 137, 142, 261
Alexander Severus 181

- Alexandrië 26, 129, 130, 132-135, 137-139, 141, 143, 147-149, 151, 153-156, 158, 159, 162-172, 175-177, 181-184, 186, 192, 197-203, 205, 208-210, 221, 229, 233, 246, 247, 261, 270-272, 274, 278, 283, 287, 288, 290, 297, 306, 308, 318, 338, 339, 342, 353, 357, 400, 436, 441
 –, Bibliotheek van 136, 200
 –, catacomben 164, 171
 Ali, kalief 212, 213, 217
 Ali Bey al-Kebir 267-269
 Allenby, Elmund 337, 342
 Alp Arslan 226
 Amalrik 228-231
 Amarna 51, 98-103, 105, 106, 110
 Amarna-brieven 99, 101, 104
 Amasis 123
 ambachtslieden 80, 91, 98, 108, 140, 175
 Amenemhat I 73, 74, 75
 –, piramide bij al-Lisht 74
 Amenemhat II 82
 Amenemhat III 71, 75, 76, 78, 82, 83
 Amenemhat IV 83
 Amenhotep I 91, 92, 94
 Amenhotep II 95, 96
 Amenhotep III 96, 97, 105, 106, 177
 Amenhotep IV 97, 98
 Amenirdis I 118
 Amenmesses 107
 Amer, Abd al-Hakim 368, 374, 380, 382, 384
 Amiens, verdrag van 274
 Amin, Mustafa 376
 Ammianus Marcellinus 168
 Ammonius Saccas 167
 Amon 53, 89, 90, 98, 104, 105, 110-112, 114, 116-118, 121, 129, 169, 170, 177
 Amon, Hogepriesters van 114
 Amon, tempel van 104
 Amon-Ra 53, 89, 97, 110, 111, 114
 Amqa, slag bij 103
 Amr ibn al-As, moskee van 209
 Amritische periode 32
 Amyrtaios van Saïs 124
 Amyrtaios van Saïs, de jongere 127
 anachorese, anachoreten 150, 173, 174, 187, 194
 Anatolië 108, 130, 153, 208, 226, 227, 260
 Anchesenammon 103, 104
 Anchesenpaaton 103
 Anglo-Egyptisch ambtenarenapparaat 325
 Anglo-Egyptisch condominium 324
 Anglo-Egyptisch verdrag van 1936 343, 344, 345, 355
ankh 98, 99, 188
 Ankhtifi 68, 70
 Anona 174, 175
 Antigonos Gonatus 131
 Antinoöpolis 172, 180
 Antinoüs 180
 Antiochië 203, 227, 228, 238, 243
 Antiochus III 144, 145
 Antiochus IV Epiphanes 147, 148
 Antoninus Pius 180
 Antonius, H. 154, 156, 157, 158, 159, 161, 193, 194, 195
 Antonius, H., klooster van 198
 Antonius, Marcus 153, 154, 155, 157, 163, 177
 Antonius van Egypte 193
 Aphrodite 142
 Apis 142
 Apollo 170
 Apollonius van Rhodos 135
 Apries 123